

УДК 34.01

Роман Шевчук,*канд. юрид. наук,
професор кафедри філософії права та юридичної логіки
Національної академії внутрішніх справ*

ЩЕ РАЗ ПРО ДІАЛЕКТИЧНИЙ МЕТОД У ПРАВОЗНАВСТВІ

У статті досліджується генезис діалектичного методу пізнання. Здійснено систематизацію етапів розвитку діалектичного методу пізнання. Запропоновано способи застосування діалектичного методу наукового пізнання у правознавстві.

Ключові слова: діалектика, діалектичний матеріалізм, діалектичний метод, категорії діалектики, правознавство, методологія правознавства.

Актуальність теми. Українське правознавство не без труднощів переживає етап свого становлення. Певні реалії суспільного буття, які своїм корінням сягають у недавнє соціалістичне минуле та спираються на поверхнєве бачення його капіталістичного майбутнього, дещо стримують паростки звільненої від ідеологічного тиску юридичної думки. Так майже у кожному сучасному авторефераті дисертації на здобуття наукового ступеня з юридичних наук, у відповідному розділі, можна побачити, що автор використовував у дослідженні діалектичний метод (нерідко замість нього фігурує метод матеріалістичної діалектики). Така ситуація вважалася б нормальною і навіть необхідною років шістьдесят тому у СРСР, коли «агресивні лещата» партійної ідеології міцно тримали у руслі діалектичного матеріалізму «слухняний струмок» вітчизняної суспільствознавчої думки. Що ж сьогодні примушує молодих дослідників звертатися до діалектики? Можливо, це шана традиції, а можливо, страх натрапити на осуд вишколених радянською системою освіти членів спецради. Та швидше за все, те й інше, поєднане з відсутністю чітких уявлень про матеріалістичну діалектику як «єдино правильний науковий світогляд», і, тим більше, про діалектику як метод спекулятивної філософії Г. Гегеля, і, ще менш імовірно, про діалектику як неповторне досягнення античної гносеології.

Стан наукового дослідження. Необхідно зазначити, що застосування діалектики у правознавстві різною мірою висвітлювали чимало філософів та правознавців, зокрема такі видатні вчені, як С. С. Алексєєв [1], Д. А. Керімов [2], В. М. Сиріх [3], Ю. С. Шемшученко [4], водночас позиції названих на-

уковців були або обтяжені багажем діалектичного матеріалізму, або частково торкалися питань використання діалектичного методу в правознавстві, або абстрагувалися від історико-філософського пошуку сутності діалектичного методу пізнання. Із філософсько-правових позицій найповніше висвітлив розуміння діалектики як методології юридичної науки академік М. В. Костицький, який, надавши діалектичної форми своїй науковій розвідці, гостро поставив питання про багатомірність та глибину пізнавального потенціалу діалектики [5]. Але, взявши філософський масштаб розгляду діалектичної методології, видатний учений лишив простір для загальнонаукового та спеціально-наукового рівня пошуку специфіки застосування діалектичного методу в правознавстві.

Виклад основного матеріалу. То ж, з огляду на зазначене вище, вбачається доречним хоча б у загальних рисах охарактеризувати генезис діалектики як методу пізнання, звуживши горизонт наукового пошуку до з'ясування суто інструментальної ролі діалектичного методу у правознавстві, акцентувавши увагу на періодах розвитку філософської думки, у які діалектика як метод пізнання суцього набула відносно завершеного вигляду, на підставі чого визначити межі її застосування як наукового методу і ту її форму, яка може прислужитись у сучасних правових дослідженнях.

Можна стверджувати, що діалектику як метод пізнання започаткував Сократ. Зокрема, він називав діалектикою метод визначення (формування) понять, що мали відображати сутність речей, тобто те загальне, що є, на думку Сократа, незмінним «законом» для одиничних виявів речі [6, с. 97].

При цьому процес віднаходження змісту поняття відбувся у полеміці зі співрозмовниками, що давало можливість різнобічно розглянути конкретну річ та індуктивно-мисленим методом виявити те важливе і незмінне, що є у ній. Зміст сформованого поняття повинен був без протиріч охоплювати всі відомі факти вияву речі [6, с. 98]. Така перевірка загальності отриманого поняття була певним доведенням його істинності та водночас завершальним етапом діалектичного методу Сократа.

На думку Сократа, поняття виражало незмінну сутність речі, на відміну від результатів її чуттєвого сприйняття, яке давало оманливе знання про мінливе буття речей у світі, а мислене оперування поняттями давало змогу робити істинні висновки про світ речей. Таким чином, можна стверджувати, що давньогрецький мислитель першим почав формувати мову науки як точний засіб відтворення закономірностей буття у свідомості людини.

У свою чергу його учень Платон на підставі вчень Геракліта і Парменіда відмежував світ речей (у якому все змінюється, перебуваючи у процесі становлення, і коливається між буттям та не буттям) від світу ідей (понять), який постає в його уявленнях незмінним буттям чистих сутностей, що пізнаються завдяки вірному мисленню у формі понять (діалектиці) [7, с. 164].

Названий метод полягав у охопленні мисленим поглядом групи загальновідомих фактів, що характеризували конкретну річ, та виявленні спільних для усіх фактів рис названої речі. Набір таких, спільних для усіх фактів виявів речі вважався її сталою, незмінною (від випадку до випадку) сутністю, що й була змістом поняття досліджуваної речі.

Сама ж діалектика у вченні Платона збагатилася перевіркою істинності індуктивно сформованих понять через уможливлене виведення усіх можливих часткових наслідків зі знайденого поняття та зіставлення їх з уже перевіреними поняттями і визнаними фактами. Варто зазначити, що таким чином сформовані поняття (ідеї) потребували, на думку Платона, їх співвіднесення, тобто встановлення співвідношення між ними шляхом з'ясування їх підпорядкованості або співвідпорядкованості одне одному за змістом [7, с. 165].

Учень Платона Аристотель завершив формування діалектики як методу індуктивного сходження від одиничних фактів до основоположних понять, через які ці факти можуть бути витлумачені. Поряд із зазначеним, Аристотель сформулював і обґрунтував закони формальної логіки і тим самим розробив метод дедуктивного виводу із загаль-

них тверджень (що містяться у поняттях та визначених ним категоріях) істинних часткових та одиничних суджень про конкретні речі реального світу. Таким чином, мислитель завершив формування діалектичного методу сходження від конкретних фактів до абстрактних теоретичних положень (понять, категорій і законів) з наступним поверненням до згаданих фактів через «очисну» процедуру дедукції, що збагачувало чуттєве сприйняття речей знанням про їх причини (ідеї, форми, сутність).

Середньовічна філософія не потребувала розробленого античними мислителями діалектичного сходження від фактів до загальних понять, адже в її арсеналі було найзагальніше, найдосконаліше і єдино істинне поняття Бога, зі змісту якого методом Аристотелевої дедукції виводилося знання про духовний і земний світ.

Щось подібне втілює у своїй філософській системі Г. Гегель, тільки за допомогою іншого методу, іншої логіки (діалектичної), яка мала вести суб'єкта пізнання від суперечливої активності Абсолютного духу до такої ж суперечливої за своєю сутністю природної реальності (яка є породженням та інобуттям того ж Абсолютного духу) і зворотним шляхом повернути її через історичний розвиток людства (як біофізичного генератора суспільної свідомості, що є однією з форм духу) у «гостинне лоно» Абсолюту, який у Гегеля і є суб'єктом пізнання і водночас суб'єктом саморозгортання та самопізнання [8, с. 327-359].

Діалектичний метод Гегеля прагнув відшукати у товщі буття пари взаємно заперечних (суперечливих) найзагальніших категорій та шляхом зняття їх суперечності третьою категорією, яка, здійснюючи перехід від однієї суперечливої категорії до іншої, об'єднувала б їх в одне ціле і забезпечувала б таким чином процес зняття суперечності та скачок на вищий рівень буття, де з'являються інші парні взаємно заперечні категорії, що потребують процесу зняття суперечності і, таким чином, стверджують подальший розвиток «тканини» буття аж до злиття її з Абсолютним духом.

Зазначене вище дає підстави стверджувати, що основою діалектичного методу Г. Гегеля є методологічний підхід до будь-якого об'єкта дослідження як суперечливого процесу, що прагне розвитку та переходу на вищий рівень буття, а також струнка система категорій діалектичної логіки, що формує методологічний каркас будь-якої пізнавальної діяльності.

Незважаючи на те, що буття у Гегеля – це буття духу, а об'єкт пізнання – це завжди процес, К. Маркс творчо витлумачив ді-

лектику Гегеля (поставивши її, за словами К. Маркса, «з голови на ноги» [9, с. 656]) як методологію всезагальних форм руху, зокрема суспільного, і поклав її в основу свого «матеріалістичного розуміння історії». Основною відмінністю діалектики Маркса від ідеалістичної діалектики Гегеля є те, що поняття і категорії, як відображення руху соціальної матерії, потрібно було виводити не з апріорності Абсолютного духу, а з історичних реалій суспільної практики (як сфери органічного поєднання ідеального і матеріального), відшукуючи у ній протилежності, їх боротьбу, її зняття (заперечення) та скачки на новий рівень суспільного буття, виявляючи життєстверджуючий розвиток, аж до найдосконалішої суспільно-економічної формації. Тобто мислитель екстраполював гегелівське метафізичне втілення і категорії і законів діалектики у саморух об'єктивного духу на історичний процес розвитку суспільства як носія названого духу, позначивши кінцевим пунктом історичного прогресу ідеальний суспільний устрій – комуністичне суспільство, або, як називав його сам К. Маркс, «царство свободи» [10, с. 546]. Але у цьому К. Маркс, так само як і Г. Гегель, припускався однієї і тієї ж помилки (яку, до речі, кожний із них врешті визнав), а саме відкидав вплив на процес саморуху соціуму властивостей (як це не дивно звучить) матеріальної складової сутності людини, яка обтяжує стрункий процес саморозвитку духу за законами діалектики (та масштабами свободи) власними (що беруть початок у біологічних та фізіологічних потребах людини) закономірностями руху. Поєднання перших і других закономірностей, як показує історичний досвід, відхиляє суспільний суб'єкт історичного розвитку від призначеного Г. Гегелем та К. Марксом логічного завершення (чи то в лоні Абсолюту, чи то в «царстві свободи»).

Друг та послідовник К. Маркса – Ф. Енгельс, розвиваючи його погляди та зазнавши надихаючого впливу успіхів природничих наук кінця XIX ст., завершив матеріалістичну редукцію діалектики, чим надав їй нового метафізичного існування вже у вигляді об'єктивного (діалектичного) матеріалізму. У діалектиці природи Ф. Енгельса уже не Абсолютний Дух, а матерія наділяється космогонічною суперечливістю, з якої за чітко виписаними трьома законами діалектики розгортається сповнена конфліктами та протилежностями, але водночас струнка світобудова. Так було закладено фундамент матеріалістичної діалектики як «науки про всезагальні зв'язки, найбільш загальні закони будь-якого руху, про закони розвитку

природи, суспільства і людського мислення», що завершувала розпочате К. Марксом перетворення гегелівської діалектики «з голови на ноги».

Таким чином, у сучасного дослідника-правознавця фактично є два діалектичних методи. Обидва вони після збагачення їх усталеними загальнонауковими принципами об'єктивності світу, пізнаваності світу та причинності у світі (тобто взаємозв'язку і взаємозалежності явищ у об'єктивному світі та їх пояснення лише внутрішніми причинами, без втручання вищих надсвітових сил) можуть із певними поправками, що диктуються сучасними досягненнями філософської, а також загально і спеціально-наукової методології, застосовуватись у правових дослідженнях.

Перший, розроблений Сократом, Платоном та Аристотелем, удосконалений сучасними індуктивними та дедуктивними засобами, може стати у нагоді для дослідження фактичного правового матеріалу шляхом індуктивного висунення певних гіпотез (зокрема, формування дефініцій понять, здійснення певних теоретичних узагальнень) та перевіркою їх істинності дедуктивним обґрунтуванням і доведенням. Такі індуктивно виявлені та дедуктивно-обґрунтовані теоретичні положення (сталі зв'язки, відношення та властивості правових явищ) водночас можуть бути використані для пояснення і прогнозування нових фактів як нового підґрунтя для наступного теоретичного узагальнення, і вже його обґрунтування і доведення і т. д.

Другий, розроблений Г. Гегелем, К. Марксом та Ф. Енгельсом, після усунення положень, які не витримали критики історії, та тих, що диктувалися ідеологією класової боротьби, воєнничим матеріалізмом та претензією на всезагальність, може стати у нагоді вченому-правознавцю як інструмент дослідження окремих процесів правової реальності, що дійсно спричиняються суперечливими протилежностями, які необхідно виокремити і зняти віднаходженням об'єднуючих соціально-правових реалій, що здатні примирити протилежності на вищому рівні духовно-матеріального правового універсуму.

Насамкінець необхідно наголосити на винятковому пізнавальному потенціалі категорії діалектики, що, на думку академіка М. В. Костицького, є універсальними логічними формами мислення, в яких відображені ті загальні властивості, відношення і зв'язки, які існують в об'єктивній реальності. Без понять і категорій, констатує філософ, пізнання дійсності було б неможливим [5, с. 13].

Висновок

Таким чином, категорії діалектики, навіть взяті окремо від процедурної основи діалектичного методу, виступаючи вузловими пунктами «генетично» пов'язаних філософських систем, є аксіоматичними підвалинами будь-якого справді наукового світогляду та мають слугувати теоретичним фундаментом і понятійним каркасом методологічної свідомості сучасного дослідника, у тому числі й дослідника-правознавця.

Список використаних джерел:

1. Алексеев С. С. Общая теория права : учебник / С. С. Алексеев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008. – 576 с.
2. Керимов Д. А. Методология права: Предмет, функции, проблемы философии права / Д. А. Керимов. – 4-е изд. – М.: Изд-во СГУ, 2008. – 521 с.
3. Сырых В. М. Логические основания общей теории права / В. М. Сырых. – 2-е изд., стер. – М.: ЗАО Юстицинформ, 2004. – Т. 1 «Элементный состав». – 528 с.
4. Шемшученко Ю. С. Актуальні проблеми філософії права / Ю. С. Шемшученко // Проблеми філо-

софії права. – Київ – Чернівці : Рута, 2003. – Т. 1. – С. 7–9.

5. Костицький М. В. Про діалектику як методологію юридичної науки / М. В. Костицький // Філософські та методологічні проблеми права. – № 1. – 2012. – С. 3–17.

6. Целлер Э. Очерк истории греческой философии / Э. Целлер; пер. с нем. под ред. Н. В. Самсонова. – М.: Творчество, 1913. – 342 с.

7. Виндельбанд В. История древней философии / В. Виндельбанд; пер. с нем. под ред. А. И. Введенского. – К.: Тандем, 1995. – 368 с.

8. Виндельбанд В. История новой философии в ее связи с общей культурой и отдельными науками : в 2-х т. / В. Виндельбанд; пер. с нем. под ред. А. Введенского. – М.: Гиперборей, 2007. – Т. 2 «От канта до Ницше». – 512 с.

9. Ойзерман Т. И. Диалектический материализм / Т. И. Ойзерман // Новая философская энциклопедия : в 4-х т. / Т. И. Ойзерман ; Ин-т философии РАН, Нац. общ.-научн. фонд; Научно-ред. совет: предс. В. С. Степин, заместители предс.: А. А. Гусейнов, Г. Ю. Семигин, уч. секр. А. П. Огурцов. – М.: Мысль, 2010 – Т. I. – 744 с.

10. Бичко І. В. Світова філософія ХІХ століття / І. В. Бичко // Історія філософії. Словник / за заг. ред. В.І. Ярошовця. – К.: Знання України, 2006. – 1200 с.

В науковій статті досліджується генезис діалектичного методу пізнання. Осуществлена систематизація етапів розвитку діалектичного методу пізнання. В статті пропонуються способи застосування діалектичного методу наукового пізнання в правознавстві.

Ключевые слова: диалектика, диалектический материализм, диалектический метод, категории диалектики, правоведение, методология правоведения.

Genesis of dialectical method of cognition is probed in the scientific article. Systematization of the stages of development of dialectical method of cognition is carried out in the scientific article. In the scientific article the methods of application of dialectical method of scientific cognition are offered in jurisprudence.

Key words: dialectics, dialectical materialism, dialectical method, categories of dialectics, jurisprudence, methodology of jurisprudence.

